

КОНЦЕПТ МАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА У ДИСКУРСІ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ: БАЗОВІ КАТЕГОРІЇ ТА ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГІЗАЦІЇ

The article researches the main categories of the mass society concept in the discourse of the modern political science. The author argues that such specific categories as "consumer society", "one-dimensional society" and "spectacle society" can be researched in the context of a mass society. The author also investigates the problem of typology of the mass society concepts in the Political Science, so as tries to find the new criteria for such typology.

Для сучасної політології дослідження масового суспільства все ще залишається досить актуальним, хоча загалом можна констатувати поступове згасання інтересу до цієї проблематики. Тим не менше, залишається відкритим ще цілий ряд питань, пов'язаних із концептуалізацією масового суспільства, до найважливіших з яких можна віднести питання типологізації концепцій масового суспільства. Попри величезну кількість теоретичних підходів, що були застосовані до дослідження феномену масового суспільства у XX-XXI ст., політична наука, як правило, ігнорувала питання вироблення чітких критеріїв для систематизації та типологізації концепцій масового суспільства.

Перш ніж безпосередньо перейти до питання типології, необхідно визначитися з базовими поняттями, на які опираються дослідження масового суспільства. Оскільки ключовим поняттям тут є «маса», то варто спочатку дослідити трактування саме цієї дефініції. Слід відразу наголосити, що не існує чіткого визначення «маси» у сучасній науці, тому необхідно звернутися до трактувань даного поняття, поданих розробниками концепцій масового суспільства. Наприклад Г. Лебон [7], трактував «масу» як «натовп», тобто як певний психологічний феномен, який виникає у безпосередній взаємодії індивідів незалежно від їх соціального становища чи професії. Однак модель маси винятково як натовпу вже давно не визнається. У сучасній науці натовп розглядається лише як один із видів маси. Причому в цілому ряді концепцій підкреслюється, що ця модель знаходиться у певному протиріччі з новими емпірично фіксованими тенденціями – наростання атомізації, некоммунікабельності, відчуження між людьми. З часом базовим поняттям маси став не натовп, а скоріше публіка – метушливого учасника натовпу змінив глядач, котрий споглядає дійство (виставу), сидючи у комфортному кріслі. Г. Тард [11] ще на початку XX ст. вимагав від вчених відрізнити натовп від публіки. У натовпі люди фізично скупчені та більш нетерпимі, а публіку складають розсіяні та пасивні люди. Значно пізніше Д. Рісмен висунув концепцію «самотнього натовпу» [14]. Під цим терміном вчений розумів людські маси у системі сучасного йому західного суспільства: люди відчувають себе відчуженими від нього, від інших людей, відносини між ними все частіше проявляються у вигляді недовіри та ворожості.

У другій половині XX ст. у західній науці остаточно утверджується неоднозначність, у трактуванні поняття «маси». На думку російського дослідника

Д. В. Ольшанського, за пізнішими оцінками, кількість трактувань поняття «маси» збільшилась до семи. У розширеній типології маси трактуються так:

- 1) як натовп (традиція, започаткована Г. Лебоном);
- 2) як публіка (послідовники Г. Тарда);
- 3) як гетерогенна аудиторія, що протистоїть класам і відносно гомогенним групам (Е. Ледерер і Х. Арендт, наприклад, вважали маси продуктом дестратифікації суспільства, свого роду антикласом);
- 4) як «агрегат людей, у якому неможливо виділити групи чи індивідів» (В. Корнхаузер);
- 5) як рівень некомпетентності і зниження цивілізації (Х. Ортега-і-Гасет);
- 6) як продукт машинної техніки і технології (Л. Мамфорд);
- 7) як «надорганізоване» бюрократизоване суспільство, у якому панують тенденції до уніформізму та відчуження (К. Мангейм) [9, с. 15].

Таким чином, у західній науці поняття «маса» наче «розвіялось» у своїй багатозначності та неоднотайності підходів до трактування. Як наслідок, чіткого визначення поняття «масове суспільство» також не існує. Зокрема у «Енциклопедії політичної думки» за редакцією Д. Міллера подано таке визначення масового суспільства: «Наразі цей термін («масове суспільство» – І. В.) здебільшого вживають для означення типу суспільства, яке є водночас великим за кількістю населення і доволі розпливчастим та аморфним за своєю соціальною структурою, економікою, державним устроєм. В ідеальному масовому суспільстві буває нестримний індивідуалізм у царині моралі, поведінка споживача просякнута гедонізмом, а родина, громада, церква, школа пронизані загальною розбещеністю... Через неорганізованість масового суспільства, його радше атомізовану, ніж органічну природу, його вважають не тільки сприятливим для зміцнення централізованої влади, – частково через притаманний йому пошук політичної єдності, – але й ідеальним суспільством для досягнення цілей і задоволення бажань тоталітарних лідерів, які тому й заохочують його розвиток. Таким чином масове суспільство розглядають як надзвичайно вірогідний результат доступу індустріалізації та демократії» [4, с. 233].

У свою чергу «Короткий оксфордський політичний словник» пояснює масове суспільство, як «уявлення, що у деяких сучасних суспільствах люди стають вразливі до спокус тоталітаризму внаслідок браку соціальних структур стримування» [6, с. 393]. Однак наведені визначення не враховують сучасних тенденцій розвитку суспільств, зокрема таких факторів як «масова свідомість» та «масова культура», наявність яких не обов'язково призводить до встановлення тоталітаризму. Тому для більш ширшого уявлення про масове суспільство, необхідно звернути увагу саме на ці поняття.

У книзі «Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник» подано таке визначення: «Масова свідомість – тип громадянської свідомості, що віділяється у складі свідомості разом із загальнонародською й груповою свідомістю і пов'язана з діяльністю особливого роду соціальної спільності – мас. Масова свідомість є складним утворенням, що характеризує розірваність, суперечності, здатність до швидких та необґрунтованих самозмін стосовно одних подій і традиціоналізму – стосовно інших» [12, с. 348].

Д. В. Ольшанський у своїй праці «Психологія мас» запропонував таке визначення: «Масова свідомість – один з видів суспільної свідомості, найбільш реальна форма його практичного існування і втілення. Це особливий, специфічний вид суспільної свідомості, притаманний значній неструктурованій кількості людей («масі»)» [9, с. 20]. Найяскравішим проявом масової свідомості є масова поведінка, однак не будь-яка, а в основному стихійна – неорганізована, адже масова свідомість характеризується емоційністю, рухливістю, збудливістю та імпульсивністю.

Однак найбільш прийнятним, на нашу думку, є визначення масової свідомості крізь призму культурних впливів. Як зазначає українська дослідниця О. І. Войцехівська, масова свідомість включає розповсюджені у суспільстві ідеї, погляди, ілюзії, почуття, традиції, які відображають суспільне буття в цілому або його окремі сторони у свідомості людей. Вона є результатом впливу ЗМІ, які застосовуються в інтересах монополій. Масова свідомість у суспільствах сучасного типу виникає і формується у процесі масовізації основних умов і форм життєдіяльності людей, що породжують подібні цілі, інтереси, потреби. Дія цих умов і форм буття закріплюється і отримує своє завершення у виробництві і розповсюдженні продуктів «масової культури», що пов'язано з функціонуванням ЗМІ [1, с. 74 – 75]. Слід також додати, що не лише виробництво та розповсюдження продуктів масової культури формують масову свідомість, але й процес споживання також причетний до цього. Для того, щоб сформувати масову культуру недостатньо лише виробляти, потрібно також змусити (переконати) придбати вироблені товари.

Тут слід згадати категорію «соціального впливу». Процес соціального впливу передбачає таку поведінку однієї людини, яка має на меті змінити те, як інша людина себе поводить, що вона відчуває і думає стосовно певного стимулу. Для цього необхідно створити «середовище переконання», яке було б менш індивідуалізованим, ніж середовище міжособистісної взаємодії. Такий вплив здійснюється як харизматичними типами лідерів, так й за допомогою засобів масової інформації. Американські дослідники Ф. Зімбардо та М. Ляйпше з цього приводу зауважили: «Сюжети, що транслюються телебаченням, радіомовленням та у друкованих виданнях, здійснюють вплив на мільйони людей у всьому світі. За своєю природою ці повідомлення найменш індивідуалізовані. Їх об'єднує не тільки те, що вони призначені для широкої публіки та наповненість смислом для багатьох, але й те, що всі вони передаються опосередковано. Автор цих повідомлень ніколи не задіяний фізично у комунікативному процесі і не підлягає чіткій ідентифікації як конкретна людина чи група людей» [5, с. 17].

Таким чином, «масову культуру» слід інтерпретувати як сукупність «стандартизованих духовних благ, що існують у сучасному суспільстві, як тип загальноновживаної культури», або ж як «духовний сурогат, розрахований на поверхове формальне сприйняття культурних надбань, що спирається на побутову чуттєвість людини» [12, с. 347]. Крім того, «масова культура поширюється за рахунок створення ілюзії підвищення уявної самореалізації індивідуумів, які звільняються від врахування суспільних норм та культурних традицій» [1, с. 75].

У даному контексті неможливо обійти повз увагу поняття «масового споживання». Як зазначає Л. Л. Франченко, у результаті індустріалізації та заміни ручної праці машинною відбулося багаторазове підвищення продуктивності праці, що дозволило збільшити обсяги випуску продукції і перейти до масового виробництва; сучасні технології забезпечили стандартизацію продуктів та послуг, суттєво підвищивши якість масових товарів. Відбулося здешевлення стандартизованих благ і, як наслідок, вони стали доступними для широких верств населення. Таким чином, масове виробництво породило масове споживання. Почали зникати розбіжності між елітними та масовими продуктами споживання. Крім того, відбулись більш фундаментальні якісні зрушення у господарських структурах та інститутах, що зумовило появу суспільства споживання, у якому ідентичність людини пов'язується із споживчими практиками [13, с. 186 – 187].

На наш погляд, ключовим поняттям для розуміння «суспільства споживання» та «масового суспільства» є саме «стандартизація», яка свідчить не лише про уніфікованість у сенсі отримання благ, але й про народження стандартизованої культури споживання. Виходячи з цього, можна зробити припущення що «масове суспільство» та «суспільство споживання» є взаємодоповнюючими поняттями.

Подібним чином варто також розглядати таке поняття як «одномірне суспільство» [8], запропоноване Г. Маркузе. Німецько-американський дослідник вважав, що під впливом засобів масової інформації та соціально-політичних інститутів формується «одномірний» тип людини. «Одномірна людина», яка, на думку Г. Маркузе складає більшість у сучасних суспільствах, орієнтується виключно на систему виробництва та споживання, що призводить до отождення технологічного та духовного розвитку у масштабах суспільства. Система виробництва нав'язує індивідам певну суму потреб, тим самим інтегруючи їх та роблячи залежними від перепадів свого розвитку. Індивіди, керовані штучними (нав'язаними) потребами, втрачають будь-яку здатність до критики, вони стають несособленими та стандартизованими елементами системи споживання. Таким чином, «одномірне» та «масове» суспільство можна вважати тотожними поняттями.

Відштовхуючись від ідеї про «штучність» потреб, які своїм індивідам нав'язує суспільство споживання, наступним кроком цілком логічно стане розгляд «суспільства спектаклю». Цей термін у своїй роботі «Суспільство спектаклю» [2] запропонував Г. Дебор, коли дійшов висновку, про безглуздість людського існування в умовах розвинутих індустріальних суспільств. Система виробництва, змушуючи індивідів задовольняти «штучні» потреби, нагадує «спектакль», у якому задіяні всі без винятку члени суспільства. Ця штучність розповсюджується і на міжособистісні стосунки, адже індивіди змушені постійно грати свої ролі – обов'язкові ролі споживачів товарів. Постійна участь у процесі гри робить їх повільними щодо системи. Тому будь-який протест чи навіть критична думка стають не те що забороненими, вони, будучи висловленими у межах гри, стають частиною гри та «спектаклю». Таким чином, масове споживання формує тип «масової людини», середньостатистичного індивіда з «одномірним» мисленням та

прагненням споживати непотрібні речі, які «спектакль» продає як життєво важливі.

Попри всі подібності у трактуванні понять «масове суспільство», «одномірність», «атомізованість», «спектакль», «суспільство споживання» та ін., є фактор, який об'єднує їх найбільшою мірою – у кожному з них людина постає як безвольна істота, як знеособлена одиниця, як об'єкт.

Концепції масового суспільства, починаючи з кінця XIX ст. розвивалися дуже швидкими темпами. Вчені, які підходили до аналізу даної проблеми, були представниками різних галузей науки, цим самим розширюючи методологію у вивченні масового суспільства та пов'язаних із ним явищ масової свідомості, масової поведінки та культури. Представники психології, соціології, філософії, культурології та ряду інших дисциплін намагалися перенести розгляд даної проблеми у дискурс цих наук. У зв'язку з цим збільшувалася не лише кількість трактувань масового суспільства, але й особливої забарвленості набували самі концепції мас. У цьому контексті можна запропонувати декілька критеріїв упорядкування цих концепцій.

Таким чином, можна класифікувати концепції масового суспільства за критерієм їх розробленості у структурі тієї чи іншої науки:

1. Психологічні концепції масового суспільства (Г. Лебон, З. Фрейд, Е. Фромм, В. Райх). Для досліджень даного напрямку характерним було вивчення феномену «психологія мас» та його формування у суспільстві.
2. Культурологічні концепції масового суспільства (Х. Ортега-і-Гасет, О. Шпенглер) основну увагу приділяли розробці проблеми «масової культури» та визначенню діапазону і якості її впливу у суспільстві.
3. Філософські концепції масового суспільства (Т. Адорно, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс) основну увагу приділяли проблемі можливості вибору людини у системі суспільства споживання.
4. Соціологічні концепції масового суспільства (М. Вебер, Д. Белл, Ж. Бодріяр) аналізували характерні риси масового суспільства та прогнозували імовірні шляхи його розвитку у майбутньому.
5. Політичні концепції масового суспільства (Г. Маркузе, Г. Дебор) основний акцент робили на обґрунтуванні якісного та ефективного втручання у соціально-політичні процеси з метою руйнування структур, які сприяють знеособленню людини.

За допомогою даної класифікації можна охопити фактично всі існуючі на даний момент концепції масового суспільства, однак у такому випадку вони позбавляються яких-небудь критичних домінант та практичного спрямування. Крім цього, велика кількість дослідників (у тому числі й вище перелічені), хоч і були вузькоспеціалізованими фахівцями, але у своїх дослідженнях застосовували комплексний підхід із залученням широкого кола суміжних дисциплін.

Більш прийнятною, на наш погляд є класифікація концепцій масового суспільства відповідно до їх ідеологічного спрямування. Російський дослідник Д. В. Ольшанський станом на середину XX століття виділив два основні варіанти концепцій масового суспільства:

1. ліберально-критичний (К. Мангейм, Д. Рісмен, Е. Фромм);

2. ліворадикальний (Ч.-Р. Міллз, Г. Маркузе).

Основи їх критики були спрямовані проти бюрократизації та централізації влади, посилення державного контролю над особистістю, а також проти відчуження, атомізації та конформізму соціальних індивідів [9, с. 18]. Якщо у вищезгаданих характерних особливостей масового суспільства обидва напрямки зходилися, то щодо питання вирішення проблеми однотайності між ними бути не могло. Ліворадикали закликали до революційної боротьби як єдиної умови звільнення особистості з-під гніту тотальної системи пригнічення, а представники ліберального спрямування виступали за більш помірковані способи вирішення проблеми – довгострокові програми заходів щодо підвищення рівня духовної культури та реформи у соціальній, економічній та політичній сферах.

Саме на основі критерію протистояння та подолання масового суспільства можна запропонувати ще й такий поділ концептуальних підходів до даної проблематики:

1. еволюційні концепції (Е. Фромм, Д. Белл)
2. революційні концепції (Г. Маркузе, Г. Дебор).

Однак вибір між повільним реформізмом та радикальним втручанням не дає цілісної картини щодо класифікації типів масового суспільства. Адже у цій епінології пропущено ті концепції, які закликали до збереження традиційних норм соціально-політичного життя. Їх умовно можна назвати консервативними концепціями масового суспільства. До фундаторів даного напрямку слід віднести Ж. Ортега-і-Гасета та О. Шпенглера. Зокрема перший у своїй відомій праці «Бунт мас» [10] охарактеризував прихід широких мас у політику та надану їм можливість прийняття рішень як крах та загибель цивілізації, тієї цивілізації, що протягом віків будувалася зусиллями обдарованої еліти, на зміну якій прийшла інсередність. У наш час ця праця трактується як пророцтво стосовно появи та утвердження тоталітарних режимів у ряді країн того часу, а також як своєрідне пророчество з аристократичністю XIX ст. Тим не менше, консервативні концепції масового суспільства до середини XX ст. все ще зберігали свою актуальність.

Однак, починаючи з 1960-х рр. коли виникли підстави для появи молодіжного руху, а також інших рухів протесту, мова могла йти лише про два типові підходи: ліберальний та ліворадикальний, при цьому перший значно відступався другому. Ідея «контркультури», яка в основному розроблялася під впливом ліворадикальних течій, була масово підхоплена молодим поколінням заходу і розцінювалася як метод боротьби проти апарату панування споживацького суспільства.

Домінування ліворадикального підходу до трактування масового суспільства знайшло чітке обґрунтування у фундаментальних роботах «Ерос і цивілізація» та «Одномірна людина» Г. Маркузе, «Суспільство спектаклю» Г. Деборі, у ряді статей та есе представника французького екзистенціалізму Ж.-П. Сартра та інших дослідників, погляди яких приваблювали новизною у постановці проблеми мас та суспільства споживання, а найбільше – апеляцією до революції та швидкісних змін соціально-політичного та культурного життя.

Тим не менше, до початку 1970-х рр., коли хвиля молодіжних бунтів рухали, а ідея контркультури почала ставати частиною офіційної культури та

моди суспільства споживання, критика масового суспільства з позицій лівого радикалізму втратила свою актуальність. Загалом це вилилося у різноманітні форми песимізму. Наприклад, песимізм Г. Маркузе виявився у констатації неможливості соціалістичної революції, оскільки всі члени розвинутих капіталістичних суспільств є інтегрованими у систему споживання, у тому числі й представники контркультури. Філософ, відмовившись від ідеї соціальної революції як єдиної можливої форми визволення людини, почав обстоювати думку про індивідуальний порятunek окремих свідомо мислячих особистостей через естетичне самовдосконалення. Таким чином, із політичної площини критицизм Г. Маркузе перемістився у площину культурну. У свою чергу, Г. Дебер наполягав на повній і безповоротній втраті реальності сучасними суспільствами на заміні товарів та маніпуляцій індивідами за допомогою товарів. Примирившись із ситуацією поразки будь-яких протестів, філософ після 1967-го року демонстративно не писав жодних праць.

Хвиля песимізму, яка прокотилася у наукових колах щодо вирішення проблеми «суспільства спектаклю» згодом призвела до появи нової парадигми у розвитку концепцій масового суспільства. Одна за одною почали з'являтися праці Ж. Дельоза та Ж. Бодрієра. У цих працях жорстка критика масового суспільства межувала із вкрай абстрактними пропозиціями щодо його подолання. Розроблений Ж. Дельозом та Ф. Гваттарі метод «шизоаналізу» [3] був спрямований проти будь-яких форм панування у структурі суспільства, культури чи навіть науки. Сучасний індивід трактувався як «машина», у котрій є бажання, однак ці бажання спровоковані «машиною споживання». Розламати замкнене коло можна тільки за умови звільнення бажання. А звільнення, у свою чергу, неможливе без «шизофренічного» (тобто такого, що не визнає влади Одного) намагання утворити множинність) мислення.

Новий підхід, який після виходу праць Ж. Дельоза, Ж. Дерріди, Р. Барта набув більшої обґрунтованості, у наукових колах прийнято називати постмодерністським. Для постмодерністських концепцій масового суспільства характерними є наступні особливості:

1. Суспільство споживання перейшло на якісно новий етап свого розвитку. Попри збільшення темпів виробництва та споживання, воно залишається консервативним, оскільки будь-якою ціною прагне зберегти наявний стан свого функціонування.

2. Суспільство споживання намагається відтворити себе у всіх сферах людського життя – від політики та економіки до міжособистісних стосунків. Воно подвоюється та розмножується, створює копії та змушує індивідів долучатися до акту симуляції, яким пронизана вся соціальна структура.

3. Будь-який протест чи бунт проти суспільства споживання є неможливим, бо навіть критичні настрої населення є частиною симуляції.

Таким чином, враховуючи важливість постмодерністського підходу до трактування масового суспільства, виникає потреба у новому критерії до класифікації концепцій масового суспільства. На наш погляд, найбільш прийнятною буде типологія концепцій масового суспільства на основі критерію їхньої актуальності та значущості на сучасному етапі розвитку політичної науки.

Таким чином, консервативні концепції внаслідок втрати актуальності до питання протистояння «маса – еліта», необхідно вилучити із сучасного контексту, або ж трактувати як своєрідні «прототеорії». Натомість ліберальні та ліворадикальні концепції як такі, що зберігають актуальність і у наш час, необхідно доповнити постмодерністськими концепціями масового суспільства.

Дану типологію можна також зобразити і крізь призму еволюції концепцій масового суспільства у другій половині ХХ – початку ХХІ ст. Враховуючи це, вона має такий вигляд:

1. Ліберальні концепції – концепції, які варто розглядати як реакцію на практику тоталітарних режимів першої половини ХХ ст. Їхнє основне завдання виходило до трактування можливостей розвитку людської свободи у суспільстві споживання.

2. Ліворадикальні концепції – концепції, які слушно аналізувати як свідомлення того факту, що посилення інститутів демократії, які також входять у структуру споживання, не гарантує якісного розвитку людської свободи. Як наслідок, проголошується необхідність революційної боротьби проти системи у всіх її проявах.

3. Постмодерністські концепції – концепції, що характеризуються як такі, що остаточно заперечили можливість розвитку людської свободи на автономних засадах, а також визнали безглуздими будь-які спроби опору масовому суспільству.

Таким чином, враховуючи той факт, що у політичній науці до сьогодні не вилучено чітких та узгоджених критеріїв до класифікації концепцій масового суспільства, ми вирішили запропонувати свої власні. Так, за критерієм розробленості у структурі тієї чи іншої науки, концепції масового суспільства можна поділити на філософські, культурологічні, соціологічні, психологічні, політичні та ін. На основі критерію актуальності та значущості для політичної науки слід виділяти ліберальні, ліворадикальні та постмодерністські концепції масового суспільства.

1. Войцехівська О. І. Масова культура і масова свідомість в контексті сучасних соціокультурних трансформацій. *Філософські проблеми гуманітарних наук*. Збірка наукових праць. До 175-ї річниці Київського національного університету імені Тараса Шевченка. К. : Міжнародний освітній фонд ім. Ярослава Мудрого, 2008 – 2009. № 14 – 15. С. 73 – 77.
2. Дебор Г. Общество спектакля / пер. с фр. С. Офертас и М. Якубович, ред. Б. Скуратов, послесл. А. Кефал]. М. : Издательство “Логос”, 2000. 184 с.
3. Делёз Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / пер. с франц. и послесл. Д. Кралечкина ; науч. ред. В. Кузнецов. Екатеринбург : У-Фактория, 2008. 672 с.
4. Енциклопедія політичної думки / за ред. Девіда Міллера; пер. з англ. за ред. Н. Лисюк. К. : Дух і літера, 2000. 472 с.
5. Зимбардо Ф., Ляйппе М. Социальное влияние / пер. с англ. Н. Мальгиной, А. Федорова; под ред. А. Л. Свендичко. СПб. : Питер, 2011. 448 с.

6. Короткий оксфордський політичний словник / за ред. І. Макліна й А. Макмілана ; пер. з англ. К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2005. 789 с.
7. Лебон Г. Психологія толп. *Психологія толп.* М. : Інститут психології РАН, Издательство «КСП+», 1998. С. 15 – 256.
8. Маркузе Г. Ерос і цивілізація. Одномерний чоловік: дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства / пер. с англ. А.А. Юдина. М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. 526 с.
9. Ольшанський Д. В. Психологія мас. СПб. : Пітер, 2002. 368 с.
10. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / пер. з іспан. В. Бургардта. К. : Основи, 1994. 424 с.
11. Тард Г. Мнение і топа. *Психологія толп.* М. : Інститут психології РАН, Издательство «КСП+», 1998. С. 257 – 408.
12. Філософія політики : Короткий енциклопедичний словник / авт.-упорядк. Андрущенко В. П. та ін. К. : Знання України, 2002. 670 с.
13. Франченко Л. Л. Гносеологічні суперечності процесу концептуалізації феномену масового споживання в соціології постмодерну // Нова парадигма. 2009. Вип. 84. С. 185 – 195.
14. Riesman D. *The Lonely Crowd. A study of the changing American character.* New Haven & London : Yale University Press, 1989. 315 p.